

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ТОВАРИСТВ В ПЕРШІ РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (90-і рр. ХХ ст.)

Розглянуто зміну форм і методів діяльності українських просвітницьких організацій в умовах економічної кризи.

Ключові слова: національно-культурне товариство, громадська організація, творча спілка, законодавче забезпечення.

Проголошення незалежності України сприяло зміні ситуації у національно-культурних товариствах. Зросла суспільна увага до проблем розвитку української мови, мов національних меншин, освіти, культури. Однак, відсутність в пострадянському українському суспільстві традицій меценатства, благодійності, спрямованої на підтримку культури та мистецтва, ставила на межу зриву просвітницькі проекти громадських організацій. Соціально-економічна криза погіршила фінансове становище творчих спілок, національно-культурних організацій та фондів. У пошуках підтримки низка організацій зверталася до державних структур.

Окремі аспекти діяльності українських просвітницьких та благодійних організацій були проаналізовані у працях С.Заремби¹, В.Таборанського², статтях О.Гриценка³, М.Дмитренка, О.Яся⁴. На думку дослідників, у сучасному суспільстві до благодійності залучаються різні верстви населення, що сприяє взаємодії держави та громадських організацій у вирішенні соціально-культурних проблем.

Метою публікації є дослідження напрямів діяльності українських національно-культурних товариств в умовах соціально-економічних трансформацій перших років незалежності України.

Соціально-економічна криза, яку переживала Україна в перші роки незалежності, ускладнила реалізацію суспільно значимих проектів громадських організацій. Зокрема, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури в 1991 році розробило архітектурно-художню концепцію створення природничо-історичних та культурних заповідників на городищах Томаківської, Кам'янецької, Чортомлицької Січей та запропонувало спорудити меморіальний комплекс на місці поховання кошового отамана І.Сірка. Не зважаючи на підтримку цієї ініціативи Комісією Верховної Ради з питань культури та духовності, Міністерство культури, виконкоми Дніпропетровської та Херсонської обласних рад протягом першої половини 90-х років не виконували в повному обсязі визначених планом будівництва завдань та робіт⁵.

Виконавчий директор міжнародного благодійного фонду Михайла Грушевського Л.Решодько звернувся з листом до Верховної Ради України з клопотанням фінансово підтримати видання одинадцятитомної історії України-Руси. Постановою Президії Верховної Ради від 16 вересня 1993 року Кабінету Міністрів було доручено розглянути можливість часткового державного фінансування видавництва фундаментальної праці видатного українського історика⁶.

Вибіркова допомога держави, що була надана низці просвітницьких проектів громадських об'єднань, не могла змінити на краще ситуацію з підтримкою української культури та мистецтва в умовах ринкової економіки. Волинське відділення Українського фонду культури направило звернення до Комісії Верховної Ради України з пропозиціями щодо покращання законодавчої підтримки меценатства та благодійництва. Зокрема, було висловлено пропозицію надати податкові пільги, що полягали у звільненні від оподаткування 15 відсотків прибутку приватним особам та комерційним структурам, що виділяють допомогу благодійним організаціям та фондам в розмірі 10 відсотків щорічного прибутку. Благодійні організації звільнити від сплати податків, відрахувань до спеціальних фондів, від орендної плати за приміщення; надати пільги у сплаті комунальних послуг та у користуванні телефоном; не оподатковувати надходження

від благодійних вечорів-концертів і телерадіомарафонів⁷. Висловлені пропозиції фактично повторювали преференції, надані державою організаціям ветеранів, інвалідів та постраждалих від Чорнобильської катастрофи. Отже, наявність "привілейованих" громадських організацій, які активно використовували свій статус для реалізації статутних завдань, викликала ревниве ставлення у інших організацій, які не мали необхідних важелів впливу на законодавчі структури.

Наприкінці 1992 року відбувся об'єднаний пленум творчих спілок України щодо державного захисту творчої інтелігенції. У виступах представників творчих спілок зазначалося, що фінансово-економічне становище громадських об'єднань у сфері культури погіршується. Не створено правової основи захисту прав цих організацій, їх інтереси ущемлюються. Творчі спілки фактично позбавлено права на володіння художніми майстернями, які свого часу споруджувалися за їх кошт, а потім були передані на баланс виконкомів місцевих рад. Виникла реальна загроза продажу їх комерційним структурам⁸.

Це визначило необхідність розробки Закону "Про професійних творчих працівників та творчі спілки". Голова Комісії Верховної Ради України з питань культури і духовності М.Косів у зверненні до Президії Верховної Ради зауважив, що Закон "Про об'єднання громадян" не враховує всієї специфіки діяльності творчих спілок, їх статусу та особливої ролі у розвитку культури та мистецтв. Жодним законодавчим актом не були захищені права творчих працівників. Унаслідок уніфікації податкового законодавства, законодавчої невизначеності з майновою власністю творчих спілок, зокрема, правонаступництва майна творчих спілок колишнього Радянського Союзу, – спілки опинилися у скрутному фінансовому становищі, без державної допомоги їм не вижити. За цих умов Кабінет Міністрів України прийняв рішення про допомогу низці творчих спілок (Всеукраїнській музичній спілці, Спілці архітекторів України, Спілці дизайнерів України, Спілці журналістів України, Спілці кінематографістів України, Спілці композиторів України, Спілці майстрів народного мистецтва України, Спілці письменників України, Спілці театральних діячів України, Спілці художників України). У 1996 році їм було виділено 361,2 млрд. крб. державної допомоги, що в кращому випадку дозволяло утримувати управлінський апарат спілок, але не вирішувало питання фінансування художніх та мистецьких проектів⁹.

У 1994 році за участю представників творчих спілок було створено робочу групу, яка займалася підготовкою законопроекту. У січні 1995 року проект надійшов до Комісії з питань культури та духовності. Водночас, 10 квітня 1995 року Постановою Верховної Ради України затверджено кошторис витрат на розробку нового проекту Закону України "Про творчі спілки". Виконавцем замовлення став Інноваційний центр Національної Академії наук України¹⁰. Підготовка нового законопроекту викликала занепокоєння творчих спілок, оскільки на початку вересня 1995 року Комісія з питань культури та духовності без будь-якого громадського розгляду запропонувала винести проект Закону на обговорення Верховної Ради. А.Чепелюк, голова Спілки художників України, від імені Об'єднаної ради творчих спілок звернувся до Верховної Ради з проханням призупинити ухвалу законопроекту до його обговорення та внесення доповнень кожною творчою спілкою України. 14 вересня 1995 року проект Закону обговорювався на засіданні Комісії з питань культури та духовності за участю запрошених представників творчих спілок. Рішенням Комісії проект Закону загалом був підтриманий та надісланий для подальшого опрацювання творчими спілками¹¹.

Слід зазначити, що серед керівників спілок не було єдності в поглядах щодо правового статусу творчих об'єднань. Творчі спілки, що були створені за радянських часів, прагнули зберегти у безстроковому користуванні нерухоме майно, право на державну підтримку в умовах економічної кризи та ревниво ставилися до новостворених мистецьких об'єднань. Так, Ю.Мушкетик від імені Спілки письменників України зазначив, що "однаковий правовий статус усіх раніше створених і новостворених спілок призведе до роз'єднання творчої інтелігенції, до подрібнення спілок. Право на соціальний захист, на дотації від держави мають лише члени спілок, затверджених Кабінетом Міністрів"¹². Творчі об'єднання, що виникли у роки незалежності – Національна ліга українських композиторів, Всеукраїнська спілка кобзарів, Спілка рекламистів України – отримали від держави приміщення та прагнули закріпити на них право власності або оформити безстрокове користування.

Закон України "Про професійних творчих працівників та творчі спілки" був ухвалений Верховною Радою у жовтні 1997 року. Він визначив правовий статус професійних творчих

працівників, встановив правові, соціальні, економічні та організаційні засади діяльності творчих спілок у галузі культури та мистецтва. Однак, головна проблема, яка хвилювала митців при підготовці та ухвалі законопроекту, полягала у збереженні державної підтримки їхнім організаціям, гарантії права власності на майно, отримане творчими спілками за часів СРСР.

Світоглядний конфлікт не обійшов стороною дві найбільші всеукраїнські культурно-просвітницькі організації: товариство української мови (ТУМ) ім. Тараса Шевченка та товариство "Знання". У вересні 1991 року керівництво ТУМу ім. Тараса Шевченка звинуватило товариство "Знання", "яке впродовж кількох десятиліть узурпувало за підтримки партійних структур усю просвітницьку роботу в Україні", в тому, що "воно було ідеологічно змонтоване задля масової дезінформації людності й спеціалізувалося на тому, що звалося "комуністичним вихованням"¹³. У відповідь В.Шинкарук, який очолював товариство "Знання", критикував у своїх виступах "вихованих на заоканських харчах "просвітників", що понаїхали сюди, коли Україна стала незалежною, всіляко оббрівали нашу організацію, звинувачуючи її в усіх гріхах"¹⁴. Товариство "Знання" формально не було компартійною структурою. Крім того, у листопаді 1990 року XII позачерговий з'їзд республіканського товариства "Знання" (структурного підрозділу всесоюзної організації) ухвалив резолюцію про свою реєстрацію в Україні як самостійної організації.

12 жовтня 1991 року III позачергова конференція прийняла постанову про реорганізацію Товариства української мови у Всеукраїнське товариство (ВУТ) "Просвіта" ім. Тараса Шевченка. Статут, затверджений на конференції, значно відрізнявся від статуту 1989 року. У ньому відзначалося, що діяльність Товариства в першу чергу спрямована на поширення знань серед населення, на формування національної свідомості громадян України, і вже тільки після цього на утвердження української мови як державної в усіх сферах суспільного життя. Статут визначав право організації виходити з пропозиціями в державні органи України з питань своєї діяльності, брати участь у виробленні постанов органів державної влади та управління через своїх депутатів, обраних до відповідних рад.

Зміни у статуті були пов'язані з новими соціально-економічними умовами, що склалися в незалежній Україні, що в свою чергу вимагало зміни форм і методів роботи. "За ситуації, що склалася в Україні, коли економічні негаразди зумовлюють екологічну небезпеку, коли з падінням життєвого рівня принижується авторитет нашої держави і зростає хвиля невдоволення, коли дискредитуються найсвятіші для нас поняття, коли практично відсутні програми виходу України з кризи, "Просвіті" необхідно у найстисліші строки розробити концепції та моделі забезпечення добробуту і духовного розвитку громадян України"¹⁵, – заявив у травні 1994 року голова ВУТ "Просвіта" ім. Тараса Шевченка П.Мовчан на науково-практичній конференції "Державна ідеологія в сучасній Україні". На його думку, теоретичну основу нового економічного та суспільно-політичного поступу має забезпечити ідеологія національних цінностей: "Тепер же ми вимагаємо волі для всього народу, що можлива лише при цілковитому духовному його розкріпаченні. І передусім в мовній сфері, що, у свою чергу, вимагає перегляду основ освітньої нашої системи, діловодства, впровадження в усі наукові та виробничі сфери української мови"¹⁶. Інших поглядів дотримувався В.Шинкарук, який з початку 90-х років виступав проти розробки державної ідеології, наголошуючи на тому, що "будь-яка ідеологія не має права називати себе панівною, претендувати на роль державної, вивищуватися над іншими, брати на себе роль виразника істини в останній інстанції"¹⁷.

В умовах соціально-економічної кризи, на думку представників "Просвіти", українська мова потребувала державної підтримки, так як російська мова продовжувала домінувати на телебаченні, на шпальтах періодичних видань та на радіо. З 2277 друкованих одиниць книжкової продукції, виданих 1993 року в Україні, російською мовою вийшло 62 відсотки, українською лише 30 відсотків. Загальний тираж видань російською мовою складав 54,5 мільйона, українською ж лише 21 мільйон. Тому практична діяльність товариства спрямовувалася на підтримку державного статусу української мови. На V з'їзді "Просвіти", що відбувся в Києві у листопаді 1996 року, було проаналізовано результати діяльності протягом 1991 – 1996 років. Організаційна робота товариства спрямовувалася на розширення мережі просвітницьких осередків, створення культурних, бібліотечних та видавничих центрів, випуску просвітницьких газет та журналів у кожному обласному центрі. Кількість періодичних видань "Просвіти" розширювалася: у 1996 році видавалися газети: "Сіверщина", "Просвіта", "Січеславський край",

"Кримський вісник", "Дзвін Севастополя", "Слово Просвіти", "Народний лікар України"; журнали "Людина і світ", "Степ", "Слобожанський край", "Щедрик", "Писанка".

Значну увагу товариство приділяло проведенню всеукраїнських науково-практичних конференцій, під час яких розглядалися питання, пов'язані з висвітленням невідомих сторінок історії "Просвіти"; розгляд проблем національної безпеки, використання форм та методів, направлених на захист державного статусу української мови, обговорення української національної ідеї в контексті процесу державотворення в сучасній Україні.

Про організаційне зміцнення просвітянської організації свідчили такі показники: до складу ВУТ "Просвіта" ім. Тараса Шевченка в 1996 році входило 25 обласних, Всекримська та Севастопольська міські організації, які об'єднували 447 районних та міських, 14364 первинних осередків. Загальна кількість індивідуальних членів складала 650 тис. осіб, колективних – понад 500 тис. У кожному обласному об'єднанні та місті Севастополі працювало на постійній основі 2 – 3 штатні одиниці¹⁸.

У листопаді 1996 року правлінням ВУТ "Просвіта" ім. Тараса Шевченка був ухвалений проект державної цільової програми "Українська мова", який став основою для Постанови Кабінету Міністрів від 8 вересня 1997 року "Про затвердження Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови". Метою схвалених заходів було визначити: потребу відшкодування втрат, яких зазнала українська мова у сфері суспільного функціонування внаслідок заборон і переслідувань у минулому; культурне відродження, збереження та оновлення духовного генофонду українського народу; розвиток, підтримка і захист державної мови в Україні; утвердження української мови як основного засобу спілкування в Україні; розширення функцій і сфери застосування української мови. Урядовою Постановою на "Просвіту" та товариство "Знання" були покладені такі завдання: вжити заходів щодо пропаганди і роз'яснення законодавства про мови; внести пропозиції щодо змін та доповнень до законодавства України та розробити нормативно-правові акти у сфері використання мов; започаткувати семінари з правових питань функціонування української мови як державної; розробити програми тестування з української мови, у тому числі для іммігрантів, які бажають отримати громадянство України; перевидати словники української мови різних типів, насамперед, академічні тощо¹⁹. Отже, співпраця просвітницької організації та державних структур засвідчила зростання її авторитету, наявність необхідного інтелектуального та кадрового потенціалу, сприяла поліпшенню взаємин з товариством "Знання" на ниві захисту та забезпечення розвитку української мови як державної.

Відбувалися зміни у діяльності іншої просвітницької організації України – товариства "Знання". Більшість підприємств та організацій, які за радянських часів фінансово підтримували лекційну діяльність Товариства, згорнули або ж припинили непродуктивні витрати. За цих непростих умов товариство "Знання" заходилося використовувати окремі форми комерційної діяльності. Було створено мережу платних семінарів, курсів перекваліфікації фахівців, розширено видавничу діяльність тощо. Протягом перших років незалежності Товариство починає займатися професійною підготовкою та перепідготовкою окремих верств населення, формувати правову свідомість в Україні, роз'яснювати структурні зміни в економіці країни. Товариство прагнуло використовувати не тільки апробовані на практиці ефективні та результативні форми забезпечення інформаційних і освітніх потреб населення, але і розробляло нові технології розповсюдження знань – телекомунікаційні та комп'ютерні мережі. Так, завдяки системі товариства "Знання" у першій половині 90-х років стало можливим набуття нових професій, таких як: спеціаліст у галузі цінних паперів, інвестиційний управлінець, аудитор, брокер, рекламний агент, ріелтер, іміджмейкер тощо. Масштабна робота здійснювалася організацією у зв'язку з необхідністю зміни бухгалтерського обліку згідно з міжнародними стандартами. Протягом 90-х років ХХ ст. майже 700 тисяч бухгалтерів пройшли перепідготовку на базі обласних організацій Товариства²⁰.

У своїй роботі товариство "Знання" активно використовувало нові форми науково-просвітницької діяльності, які пов'язані з участю в реалізації міжнародної програми "Освіта дорослих та соціальні зміни". Отримавши державну ліцензію в Міністерстві освіти та науки України та фінансову підтримку Координаційного комітету допомоги Україні (США), Товариство організувало курси підвищення кваліфікації національних кадрів з українознавства. На курсах

підвищували свою кваліфікацію викладачі вузів, технікумів та офіцери-вихователі з різних регіонів країни. Тематика курсів присвячувалася актуальним проблемам історії України. До читання лекцій залучалися провідні вчені, серед них – І.Білас, Т.Гунчак, Я.Калакура, П.Кононенко, Є.Сверстюк, В.Сергійчук, Ю.Шаповал та інші.

Наприкінці 90-х років ХХ ст. Товариство об'єднувало 540 штатних працівників, 50 тис. громадських лекторів, залишаючись однією з найбільших науково-просвітницьких громадських організацій України, зі значним матеріальним та інтелектуальним потенціалом. Як структурні підрозділи до складу організації входили Український будинок економічних і науково-технічних знань, Український центр духовної культури, Київський республіканський, Донецький і Херсонський планетарії. На базі товариства діяли науково-просвітницькі центри "Кадри", "Українознавство", "Міжнародна політика", "Здоров'я". Не отримуючи фінансової допомоги від держави, товариство продовжувало видавати часописи "Трибуна", "Наука і суспільство", щорічник "Наука і культура". Протягом 90-х років ХХ ст. видавництвом "Знання" були започатковані серії "Духовні скарби України" (50 томів), "Український історичний роман" (30 томів), "Українська соціологічна думка" (15 томів), "Історія релігії в Україні" (10 томів)²¹.

Таким чином, протягом 90-х років ХХ ст. національно-просвітницькі організації прагнули віднайти своє місце в нових соціально-економічних умовах, намагалися забезпечити достатній рівень фінансової та матеріальної підтримки з боку держави для збереження кадрового потенціалу своїх товариств. Намагання низки творчих спілок обмежити державну підтримку новоствореним мистецьким об'єднанням не сприяло консолідації діячів мистецтва та культури, підривало авторитет творчої інтелігенції.

Завдяки активній позиції громадських організацій набуло державної ваги утвердження статусу української мови, яка стала консолідуючим фактором державотворення, посилилася увага до збереження культурних надбань українського народу. Протистояння між "Просвітою" та товариством "Знання", що мало місце в перші роки незалежної України, ускладнювало виконання їх статутних завдань, створювало перешкоди для ефективної співпраці між найбільшими просвітницькими організаціями України. Поступове налагодження співпраці ВУТ "Просвіта" ім. Тараса Шевченка із товариством "Знання" протягом другої половини 90-х років ХХ ст. сприяло консолідації зусиль просвітян у справі забезпечення функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя.

¹ Заремба С.З. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис. – К., 1998. – 241 с.

² Таборанський В.П. Здобутки та проблеми історико-краєзнавчого руху громадськості Середнього Подніпров'я у роки незалежності України // Вісник Київського славистичного університету. – К., 2006. – № 27. – С. 187 – 199.

³ Гриценко О. Добродійні фундації як механізм підтримки культури // Культурна політика: методологічні, правові, економічні проблеми: зб. наук. праць / Український центр культурних досліджень; Інститут культурної політики / ред. О. А. Гриценко. – К., 1995. – С. 42 – 50.

⁴ Дмитрієнко М. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія та сучасність / М.Дмитрієнко, О. Ясь // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 37 – 44.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2096. – Арк. 89.

⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2097. – Арк. 7, 18.

⁷ Там само. – Спр. 2732. – Арк. 169 – 170.

⁸ Там само. – Спр. 2096. – Арк. 1 – 2.

⁹ Там само. – Спр. 2733. – Арк. 212.

¹⁰ Там само – Арк. 21.

¹¹ Там само – Арк. 58 – 61.

¹² Там само – Арк. 105.

¹³ "Просвіта": історія та сучасність (1868 – 1998): зб. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ "Просвіта" ім. Тараса Шевченка / [упоряд., ред., В.Германа] – К., 1998. – С. 193.

¹⁴ Меншун В. І. "Знання" було, є і буде // Трибуна. – 1998. – № 7. – 8. – С. 5 – 7.

¹⁵ "Просвіта": історія та сучасність (1868 – 1998): зб. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ "Просвіта" ім. Тараса Шевченка / [упоряд., ред. В.Германа] – К., 1998. – С. 203.

¹⁶ Там само – С. 205.

¹⁷ Шинкарук В. "Країна без освіти – країна без майбутнього" // Трибуна. – № 11 – 12. – 1998. – С. 4 – 5.

¹⁸ "Просвіта": історія та сучасність (1868 – 1998): зб. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ "Просвіта" ім. Тараса Шевченка / [упоряд., ред. В.Германа] – К., 1998. – С. 414.

¹⁹ Там само – С. 462 – 464.

²⁰ Кушерець В.І. Потужна сила знань // Трибуна. – 2000. – № 5 – 6. – С. 9 – 10.

²¹ Кремень В. Товариство "Знання" – не рудимент минулого, а діюча і корисна структура // Голос України. – 1999. – 1 вересня.

Исследовано изменение форм и методов деятельности украинских просветительских организаций в условиях экономического кризиса.

Ключевые слова: национально-культурное общество, общественная организация, творческий союз, законодательное обеспечение.

Changes of the forms and methods of Ukrainian educational institutions during the economic crisis were studied.

Key words: National and Cultural Association, public organization, creative union, legal provisions.